

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/26311>

Please be advised that this information was generated on 2019-06-16 and may be subject to change.

Boodschap per bord aan een onbekende

J. E. Bogaers

Inleiding

In de eerste helft van 1988 werd in opdracht van de provincie Zuid-Holland het terrein van de voormalige gasfabriek in het zuidwestelijk deel van Woerden, aan weerszijden van de Oranjestraat, grondig gesaneerd. Tijdens de daarbij verrichte graafwerkzaamheden zijn tal van archeologische vondsten uit de Romeinse tijd gedaan¹. Daartoe behoort een groot stuk terra sigillata, dat in mei 1988 in de vervuilde grond is ontdekt door H. Kooijman (Woerden). Dit bevindt zich thans in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (inv.nr. h 1989/4.1).

Het betreft een fragment van een bord van het type Dragendorff 31. Nadat dit op de draaischijf was gevormd en voordat het werd ondergedompeld in een suspensie van kleideeltjes in water (waaraan uiteindelijk - als gevolg van het bakproces - de glans is te danken), is aan de binnenzijde van de bodem niet alleen een fabrieksstempel ingedrukt, maar zijn daar bovendien twee over vier regels verdeelde Latijnse teksten ingegrift, z.g. graffiti *ante cocturam* (afb. 1 en 2).

Blijkens het stempel is het bord een fabriekaat van Cracuna, onder welke naam een of meer potten-bakkers tussen ca. 120 en 200 gewerkt zouden hebben in Midden-Gallië te Lezoux (dép. Puy-de-Dôme), en in Oost-Gallië te Pont-des-Rèmes (gem. Florent, Argonnen) en Trier². Van het stempel op het Woerdense bord zijn exacte parallellen o.a. bekend uit Trier; waarschijnlijk is ons stuk uit die stad afkomstig en daar in de tweede helft van de 2de eeuw na Chr. vervaardigd.

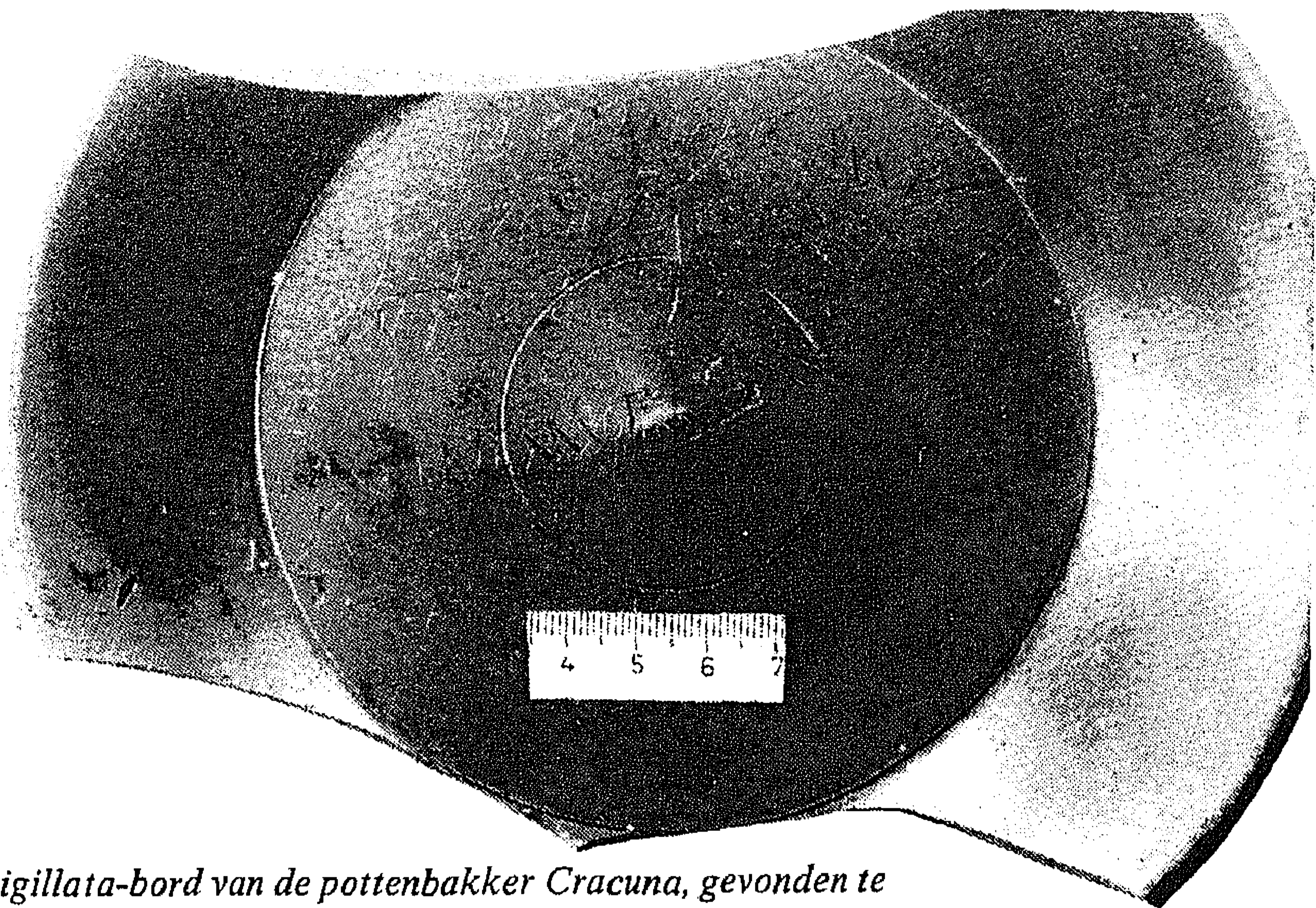
De twee graffiti zijn, zoals gezegd, voor het bakken op het bord aangebracht, en wel in cursieve letters door twee personen met een duidelijk verschillend handschrift.

De teksten

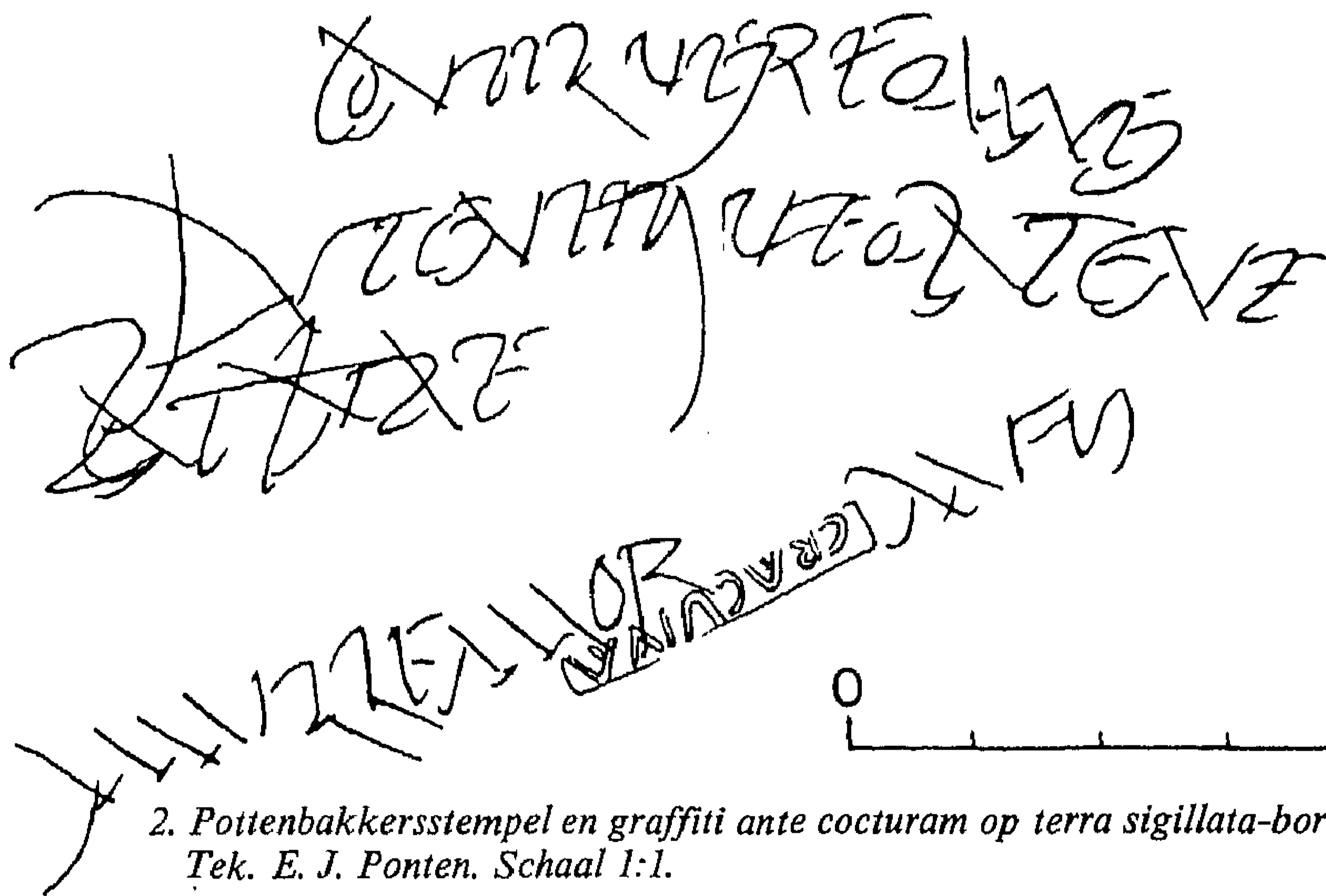
I. *Conti<c>uere omnes / intentique oratene/bant. Inde (...).*

Het eerste woord bevat een fout: *contiguere* in plaats van *conticuere*. Het geheel is een citaat uit het beroemde Romeinse epos, de uit hexameters opgebouwde *Aeneïs* van de Latijnse dichter P. Vergilius Maro (70-19 v. Chr.). De onderhavige passage is te vinden in boek II: vers 1 en het begin (het eerste woord) van vers 2. De *Aeneïs* was het nationale heldendicht van de Romeinen, een lofzang op Rome's grootheid en roeping, gewijd aan de sage van Aeneas, een Trojaans vorst die na de verwoesting van Troje een nieuw rijk stichtte in Italië, in Latium, en de stamvader werd van het Romeinse volk. Tijdens zijn zwerftochten tussen Troje en Latium is Aeneas (op het einde van boek I) beland in Carthago, aan het hof van koningin Dido, die hem aan een gastmaal vraagt om het verhaal van zijn lotgevallen te vertellen. Boek II van de *Aeneïs* begint dan met de hierboven geciteerde woorden, in vertaling: „Allen zwegen stil en hielden in gespannen verwachting hun gelaat (op de spreker, Aeneas) gericht. Daarop” (...).

Het werk van Vergilius is door de Romeinen, vooral ook op de scholen, veel gelezen. Als bewijs van een goede opvoeding en ontwikkeling zijn vaak verzen van deze dichter geciteerd. *Aeneïs* II, 1 behoort tot de meest bekende versregels van Vergilius. Het begin daarvan (maximaal drie woorden) is herhaaldelijk op muurschilderingen gekrast, in het bijzonder te Pompeji, waar niet minder dan veertien graffiti van dit soort zijn aangetroffen³. Ook elders in Italië, vooral in Rome, zijn sporen van *Aeneïs* II, 1 gevonden, en zelfs in Syrië te Dura-Europos, steeds als graffiti op muurschilderingen⁴. De meest interessante reminiscentie aan dit vers is bekend uit Silchester (Calleva Atrebatum) in Zuid-Engeland. Op een daar ontdekt stuk van een *tubulus* of verwarmingsbuis is voor het bakken de volgende tekst gegrift: „*Pertacus perfidus. / Campester, Lucilianus, Campanus / conticuere omnes*” d.i. „Pertacus

1. Terra sigillata-bord van de pottenbakker Cracuna, gevonden te Woerden in 1988. Foto P. J. M. Bersch.

2. Pottenbakkersstempel en graffiti ante cocturam op terra sigillata-bord uit Woerden. Tek. E. J. Ponten. Schaal 1:1.

(is) onbetrouwbaar. Campester, Lucilianus (en) Campanus, zij verstomden allen". Waarom zou iemand, die ongetwijfeld de Aeneïs kende, in een steenbakkerij deze mededeling hebben gedaan op een van zijn fabrikaten? Het is verrassend te zien wat Engelse archeologen daarover gedacht hebben: de tekst zou betrekking hebben op onderwijs in het schrijven⁵! Ter verklaring van een en ander kan men beter uitgaan van de letterlijke betekenis der woorden. Van vier in een steenbakkerij werkzame

arbeiders heeft een zekere Pertacus zich, naar het schijnt, laten kennen als een onbetrouwbaar sujet; dat was althans de mening van zijn drie collegae Campester, Lucilianus en Campanus, die pijnlijk verbaasd en verstomd hebben gestaan over wat hij hun had aangedaan. Hun woede daarover lijken ze bij wijze van wraakoefening en met gebruikmaking van een beroemde versregel van Vergilius in een soort magische handeling vastgelegd te hebben op een tubulus.

II. *Ama, ille amor meus.*

Deze zin is kennelijk, zoals boven reeds is opgemerkt, door een tweede persoon voor het bakken in het bord gegrift. Men zou kunnen vertalen: Bemin (mij), mijn allerliefste, mijn innig geliefde, of iets dergelijks. De vier Latijnse woorden vormen dan bovendien een z.g. jambische tripodie, d.i. een versregel die bestaat uit driemaal een korte lettergreep, gevolgd door een lange: Am(a) ill(e) amor meus. Daaruit zou geconcludeerd kunnen worden dat we hier eveneens een citaat hebben uit de klassieke literatuur, b.v. uit een komedie van Plautus (ca. 251-184 v. Chr.) of Terentius (ca. 190-159 v. Chr.). Maar dit gezegde is als zodanig niet bekend uit de Latijnse letterkunde.

De laatste zin op het Woerdense bord kan ook nog anders vertaald worden, nl. „Am(m)a, mijn allerliefste”. In dat geval is Ama of Amma naar alle waarschijnlijkheid een Keltische vrouwen naam⁶, die goed zou passen in de streek waarin het bord van de twee graffiti is voorzien en vervolgens gebakken is.

De belangrijkste vraag is nu: waarom hebben twee personen in het pottenbakkersbedrijf van Cracuna hun merkwaardige mededelingen op het terra sigillata-bord geschreven? Uit hun manier van doen blijkt in de eerste plaats dat zij goed vertrouwd waren met de Latijnse taal en met Vergilius' Aeneïs. Dat het begin van het vers Aeneïs II, 1 zo vaak als graffiti is aangetroffen op Romeinse muurschilderingen, lijkt moeilijk alleen verklaard te kunnen worden uit een behoefte om te oefenen in het schrijven of om blijk te geven van belesenheid en ontwikkeling. De Woerdense graffiti wijzen duidelijk op een bijzonder gebruik van het citaat uit de Aeneïs, in de trant van: „Ik heb iets heel belangrijks te vertellen. Laat iedereen nu zijn mond houden en aandachtig naar mij luisteren. Ik ben tot over mijn oren verliefd!” Men kan ook dichter bij de oorspronkelijke Latijnse tekst blijven en vertalen (en aanvullen): „Allen verstomden (toen zij je zagen) en hielden in spanning hun gelaat (op jou)

gericht. Toen (zei ik): Bemin mij, mijn allerliefste.”

Wanneer Ama in het tweede graffiti als de naam van een meisje of vrouw wordt beschouwd, dan zou het bord een soort geschenk kunnen zijn geweest voor Am(m)a. Deze opvatting is weinig aannemelijk. Het betreft hier een eerste naamval, of liever de vijfde (vocativus), maar geen derde naamval of dativus: bovendien is moeilijk in te zien waarom een cadeautje van een pottenbakker in Oost-Gallië terecht zou zijn gekomen in Neder-Germanië, te Woerden.

De juiste verklaring van het Latijn op het Woerdense bord zal wel nooit gegeven kunnen worden. De hieronder voorgestelde oplossing van dit raadsel is geenszins als definitief bedoeld.

Men zou kunnen vermoeden dat twee in het pottenbakkersbedrijf van Cracuna werkzame mannen zich hebben afgevraagd waar hun produkten wel terecht zouden komen, en bij wie; en dat zij in een bepaalde stemming een grapje hebben willen uithalen. Daarbij hadden ze een onbekend meisje voor ogen, dat te zijner tijd een van hun borden in handen zou krijgen.

De eerste van de twee schreef het citaat uit de Aeneïs. Dit moet hier zoveel betekenen als: Iedereen houde zijn mond en luistere met gespannen aandacht naar een belangrijk bericht. Daarop schreef de tweede een liefdesverklaring: Bemin mij, mijn gindse (*ille*) geliefde. Dan zouden we hier dus te doen hebben met een geval van „borden”-post⁷.

Naschrift

Zoals bekend, zijn er vele soorten post. Prof. A. L. F. Rivet, emeritus hoogleraar in de Provinciaal-Romeinse archeologie te Keele (Staffordshire), kan daarover meepraten. Zijn grootvader was in het midden van de 19de eeuw geëmigreerd van Frankrijk naar Engeland, en van Parijs verhuisd naar Londen. Tijdens de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 placht een neef van hem in het door de Duitsers belegerde Parijs pogingen te doen om brieven te sturen naar Londen, per luchtballon. Het succes van

deze „balloon-post” was begrijpelijkerwijze afhankelijk van de plaats waar het gevaarte, nadat dit het luchtruimte had gekozen, uiteindelijk weer neerkwam: te land of te water, op Duits gebied of daarbuiten.

Op 31 juli 1963 ging het gezin Rivet (de archeoloog, zijn vrouw, een zoon en een dochter) sloop te Dover om over te steken naar Calais, voor een veertiendaagse vakantie in Frankrijk. Halverwege de overtocht liet de tienjarige Ann(i)e, een verwoed liefhebster van piratenverhalen, een met een schroefdop afgesloten limonadefles te water. Op een daarin geborgen papiertje had zij geschreven: „Anyone finding this message please send to A. C. Rivet (adres van de afzender) stating where found. Thank you. Merci bien.” Toen de familie weer thuiskwam, lag daar een brief, verstuurd uit Utrecht door een zekere mevrouw Elffers, wier tienjarig zoontje Niels tijdens een vakantieverblijf in Noordwijk aan Zee het per flessenpost verzonden bericht op het strand had gevonden. Van het een kwam het ander. Op 4 april 1978 trouwden ze. Sindsdien is er tussen Keele en Vianen een geregeld verkeer van twee gelukkige gezinnen.

Noten

- 1 Beunder 1988; Westerheem 38, 1989, p. 49.
- 2 Oelmann 1914, p. 13, nr. 16; Oswald 1931, p. 93 en 378; Chenet/Gaudron 1955, p. 27, 131 v. (nr. 37), 203 en 211; B. R. Hartley in: Frere 1972, p. 243, S69; de nieuwe index van pottenbakkersstempels op terra sigillata, waaraan onder leiding van B. R. Hartley gewerkt wordt in het Department of Archaeology van de universiteit te Leeds.
- 3 Hoogma 1959, p. 236 v. (zesmaal *contiquere* in plaats van *conticuere*); Gigante 1979, p. 172; Ferraro 1982, p. 27 v.; De Franciscis 1986, p. 44.
- 4 Hoogma 1959, p. 237.
- 5 Thompson 1894, p. 210; Ephemeris Epigraphica IX (1903-1913), p. 654, nr. 1293 (F. Haverfield); Haverfield 1923, p. 30; Birley 1964, p. 116 en 163; Boon 1974, p. 64; R. Tomlin in: Mc Whirr 1979, p. 239 („It is the regular counsel of despair to call difficult Roman inscriptions 'writing practice'”).
- 6 Thesaurus Linguae Latinae I (1900), kol.

1805 en 1936; Holder I (1896), kol. 130 v.; III (1907), kol. 580 595 en 598 v.; Corpus Inscriptionum Latinarum XIII/5 (1943), p. 24; Weisgerber 1968, p. 448; 1969, p. 442.

- 7 Bij het schrijven van dit artikel heeft de auteur dankbaar gebruik gemaakt van hulp die hem door velen geboden is, met name dr. A. A. R. Bastiaensen C. M., dr. J. K. Haalebos, drs. M. Polak en prof. dr. J. A. K. E. de Waele, Nijmegen; dr. H. Beikircher, München (Thesaurus Linguae Latinae); drs. J. J. V. M. Derksen, Amsterdam; prof. dr. G. Sanders, Gent.

Litteratuur

- Beunder, P. C., 1988: Nieuw licht op Romeins Woerden, *Heemtijsdinghen* 24, 57-67.
- Birley, A., 1964: *Life in Roman Britain*, London/New York.
- Boon, G. C., 1974: *Silchester. The Roman Town of Calleva*, 2de dr., Newton Abbot enz.
- Chenet, G./G. Gaudron 1955: *La céramique sigillée d'Argonne des IIe et IIIe siècles*, Gallia, suppl. VI, Paris.
- Ferraro, S., 1982: *La presenza di Virgilio nei graffiti pompeiani*, Napoli.
- Franciscis, A. de, 1986: *Conticuere a Pompei*, *Rivista di Archeologia* 10, 43-66.
- Frere, S., 1972: *Verulamium Excavations I*, Oxford.
- Gigante, M., 1979: *Civiltà delle forme letterarie nell'antica Pompei*, Napoli.
- Haverfield, F., 1923: *The Romanization of Roman Britain*, 4de dr., Oxford 1923.
- Holder, A., 1896-1907: *Alt-celtischer Sprachschatz*, I-III, Leipzig.
- Hoogma, R.P., 1959: *Der Einfluss Vergils auf die Carmina latina epigraphica. Eine Studie mit besonderer Berücksichtigung der metrisch-technischen Grundsätze der Entlehnung*, Amsterdam.
- McWhirr, A. (ed.), 1979: *Roman Brick and Tile. Studies in Manufacture, Distribution and Use in the Western Empire*, Oxford 1979.
- Oelmann, F., 1914: *Die Keramik des Kastells Niederbieber*, Frankfurt a. M.
- Oswald, F., 1931: *Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata, „Samian Ware”*, Margidunum.
- Thompson, E. M., 1894: *A Handbook of Greek and Latin Palaeography*, London.
- Weisgerber, J. L., 1968: *Die Namen der Ubier*, Köln/Opladen.
- Weisgerber, L., 1969: *Rhenania Germano-Celtica*, Bonn.

Berg en Dalseweg 150
6522 BZ Nijmegen